

Дмитро Гордієнко

ПОСТАТЬ МИТРОПОЛИТА ГРИГОРІЯ ЦАМБЛАКА В ОСМИСЛЕННІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО¹

DOI: 10.5281/zenodo.7214902

© Д. Гордієнко, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2313-9019>

Метою статті є вивчення українського історіографічного процесу з дослідження українського пізнього Середньовіччя, безпосередньо творчого спадку найвидатнішого українського історика – Михайла Грушевського. У дослідженні використано такі **методи**: порівняльний, критичний, системний, методи джерелознавчого аналізу. **Новизна** дослідження полягає в тому, що вперше в історіографії проаналізовані студії Грушевського, присвячені постаті та творчому спадку київського митрополита Григорія Цамблака. **Висновки**. У візії Михайла Грушевського значення постаті Григорія Цамблака в історії України та Української Церкви полягає в тому, що його обрання митрополитом Київським на соборі єпископів у Новоградку стало однією з ключових подій у відокремленні московської митрополії, а відповідно й утворенні окремої Київської митрополії на землях Литви й Польщі. Не вважає Грушевський Цамблака й переконаним прихильником унії Православної Церкви з Католицькою. Однак не показує його й ревним православним. Приділив Грушевський і певну увагу постаті Цамблака-книжника, якого вважає представником «середньоболгарського впливу» в історії української літератури та культури. Загалом Грушевський створив перший в українській історіографії, хоча й суперечливий, але цілісний образ Григорія Цамблака, окреслив його місце в історії України, Української Церкви та культури загалом.

Ключові слова: Михайло Грушевський, Григорій Цамблак, пізні Середньовіччя, українська історіографія, історія Церкви.

Михайло Грушевський безумовно є одним з найвидатніших українських істориків, також він був соціологом, політологом, філологом тощо. Його творчість охопила фактично всі сторони української минувшини від доісторичних часів до першої третини ХХ ст. Вже Дмитро Дорошенко у листі до Сергія Шелухина від 17 квітня 1924 р. наголошував: «Грушевський, який би він не був несимпатичний як людина і як діяч, безперечно – видатний учений; зробив він дуже багато, і без його праць ніхто тепер, працюючи над історією України, обійтися не може, та довгий час не зможе обійтися й на далі»². Масштаб постаті Грушевського та його досліджень зумовили постання у Сполучених Штатах Америки й окремого напрямку соціогуманітаристики – грушевськознавства, який сьогодні активно розвивається і в Україні. Зокрема, праці Грушевського з історії Церкви в Україні частково проаналізовані в дослідженнях Ігоря Гирича та Василя Ульяновського³. Однак цілісне дослідження й осмислення постаті дослідника як історика Церкви – справа майбутнього.

Значне місце у творчій спадщині Грушевського посідає доба пізнього Середньовіччя, зокрема різноманітні питання історії Церкви, де вчений прагнув сказати своє вагомє наукове слово. На відміну від періоду високого Середньовіччя, українське пізні Середньовіччя все ще залишається мало дослідженим. Така ситуація спостерігалася і в часи Грушевського, що позначилося і на його творчості.

Світлана Панькова підмітила, що приступаючи до четвертого тому «Історії України-Руси», присвяченого політичним відносинам XIV–XVI ст., Грушевський спершу підходив до нового періоду, як до часу в житті українського народу «своїм змістом невеселого», «часів занепаду», однак перегадом змінив свої погляди на оптимістичніші «часи переходу»⁴. Однак це був том українського гранд-нарративу, якому «судилося стати першим се-

¹ Доповідь була виголошена на міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики. До 600-річчя митрополита Григорія Цамблака (1364–1420)», яка відбулася 28 грудня 2020 р. в Національному університеті «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

² Цит. за: Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (поч. XIX – 80-ті рр. XX ст.): Монографія: У 2 ч. Київ, 2014. Ч. 1. С. 437.

³ Гирич І., Ульяновський В. Релігія та церква в житті й творчості Михайла Грушевського. *Грушевський М. С. Духовна Україна (Зб. творів)*. Київ: Либідь, 1994. С. 528–529, 532–533, 539–540; Ульяновський В. З історії релігійної думки на Україні. *Грушевський М. С. Духовна Україна (Зб. творів)*. С. 545–549.

⁴ Панькова С. Четвертий том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського: між двома «українськими крилами в могутнім національним леті». *Михайло Грушевський. Студії та джерела*. Київ, 2019. Кн. 1. С. 59.

ред попередників монументального проєкту, який «відлежався» перед друком більш як півтора року»⁵. З іншого боку, цей же «четвертий том став останнім із корпусу фундаментального проєкту М. Грушевського, який було перевидано в доопрацьованому, розширеному варіанті», і був першим опублікованим томом у підросійській Україні⁶. Водночас окрім зовнішніх особливостей київське перевидання тому мало й сутнісні, концептуальні зміни. С. Панькова наголошує, що в другому виданні IV-го тому автор послідовно замінює «українсько-руський» на «український»: «Це був той час, коли поступово, але послідовно М. Грушевський покінує з рутенством, відмовляється від двочленного терміна «Україна-Русь», сконструйованого О. Барвінським та поширеного В. Антоновичем і О. Кониським, та переходить від терміна «Україна-Русь» до «України», від «українсько-руський» до «український»⁷. Й надалі вчений буде послідовно й наполегливо впроваджувати терміни «Україна», «український» у науковий наратив, поширюючи його на всі епохи української історії.

Грушевський не проводив чіткого вододілу між світською та церковною історією. Вчений наголошував, що «релігійні відносини стають тим фокусом, в яким збігаються політичні, національні, а навіть і суспільні змагання українсько-руської народності, і церковними гаслами покриваються потім змагання і течії, в основі річі зовсім далекі від чисто церковних інтересів»⁸.

Не стала винятком і постать митрополита Григорія Цамблака, якому науковець приділив увагу в монументальній «Історії України-Руси» (т. V та VI-й), в «Історії української літератури» (т. V, кн. 1), а також у низці статей та рецензій⁹, зокрема на монографію О. Яцимирського, присвячену Г. Цамблаку. Саму книжку Грушевський оцінював не високо, закидаючи автору переобтяження тексту «широкими переповіджуваннями чужих статей і серед сих збочінь не раз дуже тяжко слідити за провідною ниткою аргументації автора і його виводів». Відтак, «книга цінна новим матеріалом, але його оброблення з наукового становища лишає дуже багато до бажання»¹⁰.

Нагомість вже сучасники визнавали важливість відповідних томів «Історії української літератури»¹¹ та «Історії України-Руси» М. Грушевського. Так, Василь Доманицький наголошував, що вони мають ще більшу вагу за попередні, бо до Грушевського історією України XIV–XVII ст. «без міри менше цікавились вчені, заглядали в ці добрі лишень вряди-годи, і професорові Грушевському довелося не одну стежку в них прокладати першому, показувати на з'явища, на які інші дослідники не звертали уваги, або ж хоч і звертали, то, не маючи перед собою такого грандіозного історичного матеріалу, який мав професор Грушевський, робили не такі висновки, як було треба»¹².

Відтак звертаючись до постаті Г. Цамблака, обрання його на катедру митрополита Київського Грушевський розглядає в широкому контексті змагання литовських князів за утворення власної, осібної митрополії. Водночас церковна політика литовських князів зумовлювалась литовсько-московськими та литовсько-польськими відносинами¹³. Прикметно, що нарікання Вітовта на митрополита Фотія суголосні наріканням Ольгерда на митрополита Алексія. Скарга Ольгерда константинопольському патріарху на Алексія змусила патріарха прислати свого представника на Русь – Кипріяна для вияснення справи на

⁵ Панькова С. Четвертий том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського... С. 69.

⁶ Там само. С. 82–83.

⁷ Там само. С. 85.

⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Київ: Наукова думка, 1994. Т. V: Сусп.-політ. і церк. устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. С. 385.

⁹ Грушевський М. [Рец.:] К истории исправления книг в Болгарии в XIV в. Исследование П. А. Сырку. Т. I, вып. I. Санкт-Петербург, 1899. Ст. XXXII+609. *Грушевський М. С. Твори: У 50 т.* Львів: Світ, 2012. Т. 15: Серія «Рецензії та огляди»: (1898–1904). С. 220; Грушевський М. Dr. Antoni Prochaska. Dążenia do unii cerkiewnej za Jagiełły («Przegląd powszechny», 1896, VI, с. 329–351; VII, с. 42–64); A. Lewicki. Sprawa unii kościelnej za Jagiełły («Kwartalnik historyczny», 1897. Is. II. С. 310–337). *Грушевський М. С. Твори: У 50 т.* Т. 14: Серія «Рецензії та огляди»: (1888–1897). С. 211–212.

¹⁰ Грушевський М. [Рец.:] А. И. Яцимирский. Григорий Цамблак, очерк его жизни, административной и книжной деятельности. Санкт-Петербург, 1904. Ст. 501+14 табл. *Грушевський М. С. Твори: У 50 т.* Т. 16: Серія «Рецензії та огляди»: (1905–1913). С. 131–132.

¹¹ Марковський М. [Рец.:] Михайло Грушевський. Історія української літератури. Т. V. Вип. 1. Культурні й літературні течії на Україні в XV–XVI в. і перше відродження (1580–1610 р.). Державне вид-во України, 1926. Ст. 1926, 204. *Грушевський М. С. Твори: У 50 т.* Львів: Світ, 2015. Т. 46. Кн. II: Рецензії на праці М. Грушевського (1915–1938). С. 155–159. На жаль, рецензент оминув Цамблакові сюжеті праці Грушевського, з болгарського впливу згадав лише Тирнівського патріарха Єфима (Євтимія) та його учнів. Подібно оминув Цамблакові сюжету й Д. Абрамович, хоча дуже високо оцінив доробок М. Грушевського: Абрамович Д. [Рец.:] М. Грушевський. Історія української літератури. Т. V. Державне вид-во України, Київ, 1926–[19]27; *Грушевський М. С. Твори: У 50 т.* Т. 46. Кн. II. С. 180–184.

¹² Доманицький В. [Рец. на:] Історія України-Руси. Написав М. Грушевський. Том VI. Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII в., стор. 667; *Грушевський М. С. Твори: У 50 т.* Т. 46. Кн. I. С. 200.

¹³ Такої ж думки, очевидно, за М. Грушевським, притримується й І. Власовський. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Нью Йорк, 1955. Т. I: X–XVII. С. 112.

місці, що згодом – у 1375 р. і був висвячений на митрополита для Литви. Саме в контексті митрополита Кипріяна вперше й згадується Грушевським Григорій Цамблак, як свояк митрополита¹⁴. І сама справа митрополита Кипріяна важлива для розуміння причин та обставин поставлення Г. Цамблака на Київську катедру.

Ольгерд, а на перших порах і Вітовт, у прагненні здобути власну митрополію, мусив зважати на наявність митрополії в Галичі та на входження до складу Київської й московських єпархій. Щодо останніх певну підтримку Литва знаходила в опозиційних до Москви російських князівствах. Цей вузол не вдалося розв'язати й митрополиту Кипріяну, який після визнання на Москві, перебував переважно там і рідко з'являвся в литовських єпархіях. Об'єднати митрополію на перших порах вдалося новому, присланому з Константинополя, митрополитові Фотієві, якого de facto визнали й галицькі єпархії. Однак 1414 р. дійшло до розриву Фотія з князем Вітовтом, що й спонукало останнього скликати Собор литовських єпископів і обрати митрополитом Григорія Цамблака.

Вибір Г. Цамблака Грушевський подає як особистий вибір великого князя Вітовта та його «партизан-єпископів» – прихильників розділення митрополії. Вибір Цамблака зумовлювався як спорідненістю його з митрополитом Кипріяном, так і зв'язками при патріаршому дворі, що, очевидно, давало Вітовтові певну гарантію успіху своєї справи. Так, вчений припускає, що за час свого перебування у Великому князівстві Литовському, себто з 1406 р., Григорій Цамблак «вмів здобути прихильність Вітовта, а може між духовенством зложив партію прихильників єрархічного розділу, що могли покладатися на царгородські впливи Цамблака і його власні запевнення», хоча, як справедливо наголошує Грушевський, «рішуче значінне мусіла мати тут воля Вітовта»¹⁵. Проте у пізніших працях М. Грушевський говорить, що поставлення Г. Цамблака митрополитом було актом «супроти претензій польсько-литовського уряду на право роздавання духовних хлібів, що грозили повною руїною православній церкві, стало завляти своє право на обсаджування церковних посад православне громадянство – його верхи»¹⁶. З іншого боку, вчений припускає, що Цамблак вирушив на Русь вже як потенційний наступник на митрополичий престол, який, «користаючи з прихильності до його стрія польсько-литовського правительства, пішов сею дорогою до своєї мети»¹⁷.

Хоча царгородські надії не справдилися й патріарх не затвердив вибір литовсько-руських єпископів, Грушевський відкидає думку, що Цамблака не лише не висвятили на митрополита, а й позбавили сану; як відкидає й повідомлення Никонівського літопису, буцімто ідея скликання собору для висвячення митрополита походила від Вітовта, лише під тиском якого своєю згодою дали єпископи. На думку вченого, такий план походив від єпископів. При цьому «його мотивовано такими прикладами, як поставлення Клима Смолятича в 1147 р., також прикладом болгарів і сербів, і загальними принципами християнської єрархії та царгородськими надужиттями, де поставленням єрархів розпоряджає цісар, з мотивів фінансових»¹⁸.

Чергова спроба порозумітися з патріархом зазнала невдачі, відтак 14 листопада 1415 р. у Новоградку був скликаний собор православного духовенства, князів та бояр із українських та білоруських земель Литви та Польщі, який на другий день і висвятив на митрополита Григорія Цамблака, всю вину за самочинне рішення поклавши на візантійського цісаря, при цьому єпископи покликалися на приклади посвячення митрополитами в Константинополі Кипріяна, Пимена та Діонісія¹⁹. Іван Власовський наголошує, що це був перший випадок звернення до соборової практики Церкви в боротьбі за окрему литовсько-українську митрополичу катедру²⁰. Собор 1415 р. мав і те значення, що він поставив остаточну крапку в боротьбі за окрему Галицьку митрополію, що згодом відобразиться в титулі митрополита київського і галицького²¹.

Водночас, якщо духовенство провину поклало винятково на цісарів, умисне оминаючи патріарха, то Вітовт у своїй оточеній грамоті звинувачує саме константинопольського патріарха та візантійське духовенство загалом. Ці звинувачення цілком поділяє Грушевський, зазначаючи, що «історія боротьби за митрополію 2-ої пол. XIV в. – часи

¹⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси... Т. IV: XIV–XVI в. – відносини політичні. С. 77; Там само. Т. V. С. 393.

¹⁵ Там само. С. 400.

¹⁶ Грушевський М. Вплив чеського національного руху XIV–XV в. в українськiм житті і творчості як проблема досліду. Кілька заміток і дезідерат. *Грушевський М. С. Твори...* Т. 10. Кн. I. С. 66.

¹⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси... Т. V. С. 400; Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн.: Культурні і літературні течії на Україні в XV–XVI вв. і перше відродження (1580–1610). Київ: Либідь, 1995. Т. 5. Кн. 1. С. 17.

¹⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси... Т. V. С. 401.

¹⁹ Там само. С. 418.

²⁰ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 113.

²¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси... Т. V. С. 397.

конкуренції м. Алексія, Романа й Кипріяна й замішань по смерті Алексія ... повні епізодів, що вказують на незвичайно цинічні, грубо підкупні відносини на дворі царгородського патріарха й цісаря й чисто егоїстичне, фіскальне становище їх до руських справ: от аби лише здерти»²². Окрім того, провал посвячення Цамблака в Константинополі Грушевський кладе й на карб інтригам московського уряду та московського митрополита²³. На жаль, ця практика висвячення київського митрополита на той час не дала традиції в Україні. Натомість вона була перейнята Москвою, де із 1448 р., від висвячення Йони, митрополити надалі обирались собором місцевих єпископів. Цамблук перебував на чолі Литовсько-Руської Церкви дуже короткий термін, його правління Грушевський доводить приблизно до 1420 р., водночас скептично ставиться до думки О. Яцимирського про повернення Цамблака в Молдавію²⁴.

Спроба унії. Констанцький собор

Неоднозначно й суперечливо оцінюється в історіографії постать Григорія Цамблака як речника церковної унії. Приступаючи до цих сюжетів, Грушевський зазначає, що на початок XV ст. «проби церковної унії, чи то злучення, властиво піддання руської церкви римській, мали свою довгу історію: вони розпочалися (коли рахувати звісний епізод з часів кн. Ольги) ще скорше, ніж була організована взагалі християнська церква на Русі»²⁵.

Прикметно, що і Казимир, і Ольгерд у домаганні власного митрополита погрожували патріарху запросити митрополита-католика. Проте, згідно з Грушевським, першим почав робити реальні кроки до запровадження унії Ягайло. Тож початок руху в цьому напрямку вчений визначає 1396 р., коли на Волинь і Галичину прибув митрополит Кипріян, де й мав зустрітися з Ягайлом «в справі сполучення руської церкви з римською, і вкінці вони урадили удатися до патріарха й запроєктувати йому вислати своїх відпоручників на синод, що мав би зібратися десь на Русі й перевести злуку церков східної й західної. Такого змісту вислали вони листи до патріарха – осібно Кипріян і осібно Ягайло»²⁶. При цьому Кипріян, на думку Грушевського, як «старий політик, не хочучи противитися Ягайлові, зіпхнув з своїх плеч цілу справу на патріарха умисно, аби її делікатним способом забити»²⁷. Проте й «патріарх поспішив ухопити Ягайла за сю пропозицію, аби втягнути його в боротьбу з турками»²⁸. Згодом Грушевський розвинув свою думку й більше схилився до переконаної унійної позиції Кипріяна. Останній, намітивши Г. Цамблака як свого наступника, прагнув посадити його в Москві, а щоб закріпити за ним Київську митрополію, Вітовту та Ягайлу представляв братанича як прихильника унії з Римом²⁹.

На той час припадає пожвавлення реформ у Католицькій Церкві, спрямованих на подолання Великої схизми Західної Церкви, значні надії при цьому покладались на Констанцький собор, який розпочав свою роботу 5 листопада 1414 р. і якому Ягайло давав надію «на скоре переведення унії й заохочував членів собору старатися якнайскорше полагодити папську схизму, бо се б отворило приступ до переведення унії»³⁰. І саме тоді мали відбуватися і вибори київського митрополита.

Отже, цілком вірогідно, що при виборі митрополита, в урядових польсько-литовських колах у справі унії покладались на Цамблака, і він встиг запевнити в своїй прихильності до неї. З іншого боку, «перспектива собору в Констанці могла підогріти уніонні бажання в литовсько-польських кругах, і Цамблук міг їм піти назустріч, хоч би дуже загальними запевненнями»³¹. Водночас Цамблук мав зважати на настрої руського духовенства, яке не хотіло розривати з Царгородом, чим і пояснює Грушевський обережну поведінку митрополита на Констанцькому соборі, «що він на власну руку, без грецької церкви нічого не хотів робити, отже стояв вповні на становищі Кипріяна»³². Тому Цамблук погодився взяти участь у Констанцькому соборі й «заявити свою прихильність до унії» лише під тиском Ягайла. Відтак й велике посольство було «уряджене з великою помпою» Ягайлом та Вітовтом, «аби заманіфестувати з найбільшим ефектом свої “апостольські” змагання до на-

²² Грушевський М. С. Історія України-Руси... Т. V. С. 418.

²³ Там само. С. 409.

²⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси... Т. V. С. 403; Грушевський М. [Рец.:] А.И. Яцимирський. Григорій Цамблук... С. 131. І. Власовський датує смерть митрополита Григорія Цамблака 1419 р.: Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 115.

²⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси... Т. V. С. 508.

²⁶ Там само. С. 510.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Грушевський М. С. Історія української літератури... Т. 5, кн. 1. С. 17.

³⁰ Грушевський М. С. Історія України-Руси... Т. V. С. 512.

³¹ Там само. С. 400, 512. Пор.: Возняк М. Історія української літератури. 2-е вид., випр. Львів: Світ, 2012. С. 190.

³² Грушевський М. С. Історія України-Руси... Т. V. С. 512; Грушевський М. Національно-культурний рух на Україні в XVI–XVII в. *Грушевський М. С. Твори*... Т. 23: Серія «Монографічні історичні праці». С. 183.

вернення на католицтво східних народів і тим збити некорисні поголоски, ширені про них німецькими рицарями»³³.

Київський митрополит прибув на собор у лютому 1418 р., де його з великими почестями зустрів сам імператор Сигізмунд I Люксембург. «Цамблак з свого боку пописався похвальним словом, де обсилав шумними похвалами згромаджених на соборі духовних і захоочував їх до переведення великого діла – “воєдино собрати расщепленное тѣло церковное”»³⁴. За кілька днів київський митрополит мав аудієнцію в папи Мартина V, на якій виголосив промову, в якій «висловив свою особисту й загальну радість русинів з нагоди успокоєння Західної церкви й вибору папи, що закінчив схизму римського понтифікату, яка мовляв смутила русинів. Довідавшись про закінченне схизми, він перенявся надією, що тепер можливе буде переведення її унії східної церкви з західною»³⁵, однак на засадах скликання Вселенського собору, водночас просив папу надіслати на Русь добрих проповідників, щоб «заохотили русинів до унії». На цьому справа унії й закінчилася. Тоді в цьому не був зацікавлений насамперед папа, та й загалом Грушевський скептично ставиться до можливості проголошення унії на Констанцькому соборі. Цю думку розвиває І. Власовський, зазначаючи, що делегація Цамблака на собор входила «в політичні міркування Вітовта без поважних яких задумів щодо унії, для якої в Українській Православній Церкві, в народі українським тоді ще менше було ґрунту, як в кінці XVI віку»³⁶. Також І. Франко вважав, що митрополит вирушив на собор лише під примусом Ягайла та Вітовта, відтак і його обидві соборові промови були «нецирі», повідомляли про те, чого «не було, аж до наївності»³⁷.

Отже, як підсумовує Грушевський, Цамблак «вийшов щасливо з цілої історії. Він нічим не скомпрометував себе перед православними... а Ягайло й Вітовт зісталися при переконанню, що їх митрополит робив в сій справі, що лише міг, і не з його вини справа не дійшла до кінця»³⁸.

Літературна творчість

5-титомова «Історія української літератури» посідає особливе місце в науковій спадщині М. Грушевського. Її план вчений розробив, перебуваючи у російській в'язниці впродовж 1914–1915 рр.³⁹ Уже перші три томи «Історії української літератури» «стали сенсацією не тільки серед широкого кола читачів, але також для невеликого кола спеціалістів»⁴⁰. М. Грушевському як історика української літератури присвятили свої праці Є. Пеленський⁴¹, Л. Білецький⁴² та Д. Козій⁴³. За висновками Леоніда Білецького, подібно до монументальної «Історії України-Руси», в «Історії української літератури» «М. Грушевський цілковито відкидає всю ту стару схему історії літератури і творить свою, цілком нову, тільки його праці властиву. В цім цілковито новім плані ховається найплідніша його думка, що має на меті розбурхати дальших дослідників історії української літератури й поставити цю проблему на цілковито нові рейки»⁴⁴. Однак розгром російськими комуністами української гуманітаристики на поч. 1930-х рр. та несприятливі умови для повноцінного розвитку українського літературознавства в еміграції унеможливили ґрунтовне та цілісне засвоєння зазначеного доробку М. Грушевського. Це завдання ще стоїть перед українською наукою.

Період історії української культури між кінцем XIII ст. та 1580-ми рр. М. Грушевський окреслює як велику порожнечу, «часи безвладності, застою творчості і мислі»⁴⁵. Проте такий песимізм поглядів стосовно тієї епохи для вченого не є доконечним. Водночас він заперечує тезу академіка В. Істріна про стан літератури та літературної творчості в Україні у XIV–XVI ст.: «Застоя в літературній творчості була, але книжна верства існувала і не зі-

³³ Грушевський М.С. Історія України-Руси... Т. V. С. 513.

³⁴ Там само. С. 514.

³⁵ Там само.

³⁶ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 129.

³⁷ Франко І. Історія української літератури. Франко І. *Зібрання творів у 50-ти т.* Київ: Наукова думка, 1983. Т. 40: Літературно-критичні праці. С. 211.

³⁸ Грушевський М.С. Історія України-Руси... Т. V. С. 517.

³⁹ Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. Київ: Либідь, 1993. Т. 1. С. 38.

⁴⁰ Кордуба М. М. Грушевський як історик (на його смерть). *Грушевський М.С. Твори: У 50 т.* Львів: Світ, 2016. Т. 47. Кн. II: Меморіальна грушевськіана. С. 71.

⁴¹ П[еленський] Є.Ю. М. Грушевський як дослідник літератури. *Грушевський М.С. Твори...* Т. 47. Кн. II. С. 100–101.

⁴² Білецький Л. М. Грушевський як історик української літератури. *Грушевський М.С. Твори...* Т. 47. Кн. II. С. 146–151.

⁴³ Скитський Д. [Козій Д.] До методології історії літератури М. Грушевського. *Грушевський М.С. Твори...* Т. 47. Кн. II. С. 175–180.

⁴⁴ Білецький Л. М. Грушевський як історик... С. 148.

⁴⁵ Грушевський М. Вплив чеського національного руху XIV–XV в. С. 58.

ставалась зовсім глухою на сучасні культурні і літературні течії. Інтелектуальна робота не переривалась, і наше відродження 1580–1600-х рр. не було продуктом самої тільки польської реформації XVI в., а приготовлялося довгим і складним засвоєнням різних відгомонів наростаючої опозиції середньовічному християнству, церкві і соціальному ладові в різних осередках Європи. Досі тільки мало зверталось на се увагу»⁴⁶. Заповнити цю прогалину в науковій літературі й мала «Історія української літератури» М. Грушевського, безпосередньо її V-й том, який високо оцінив Дмитро Абрамович: «це не компіляція або популяризація російських праць, а самостійні, дійсно наукові студії над величезним і мало ще дослідженим у науці матеріалом»⁴⁷.

Значну увагу Грушевський приділяє літературній творчості Г. Цамблака. Учений сприймає Цамблака як представника «середньоболгарських впливів» в Україні. Тим самим пропонує альтернативне бачення цього явища в українській культурі, на противагу запропонованому Олексієм Соболевським і поширеному й сьогодні в літературознавстві термінові «південнослов'янський вплив». Більш вузько Грушевський відносить творчість Цамблака до «містично-аскетичної течії» церковної літератури того часу. Він наголошує, що єдиною «відомою нам літературною силою цього середньоболгарського літературного відродження являється тирновський патріарх Єфим (Євтимій)», відтак на перший план власне й історії болгарської літератури виходить Г. Цамблак – автор похвального слова патріарху Євтимію, головного джерела до реконструкції життя й творчості болгарського патріарха⁴⁸. На думку ж Ю. Пелешенка, «Похвальне слово Євтимію Тирновському» є й найвизначнішим твором Григорія Цамблака⁴⁹.

Літературна реформа та й сама творчість патріарха Євтимія мала значення для всього слов'янського православного світу. З іншого боку, як зауважує Грушевський, «таке поширення Єфимової реформи, враження, яке вона зробила, і тривке загізнення її на ґрунті сербським або московським, незалежно від згаданого пієтизму для його особи, дає сумне свідокство літературному життю в цих краях: сербському, московському, до певної міри й українському»⁵⁰. І в «скитських сторонах» справу Євтимія продовжили Кипріяні та «почасти» Григорій Цамблак. Значення цих чужинців з походження, за Грушевським, визначається тим, що вони зробили цінний внесок у наш книжний запас⁵¹, збагативши й розвинувши українську книжну культуру. Попри те, що вчений окреслює період української історії від сер. XIV до сер. XVI ст. часами застою в літературній творчості, водночас зазначає, що в Україні не бракувало високоосвічених людей, так само достатньо було поживи для читання. Лише «за чисто практичними потребами бракувало стимулів літературної творчості, бракувало того духовного руху, який стихійною силою втягає в себе людей та каже кожному смілійшому пробувати своїх сил на полі духовної творчости»⁵².

За часів Грушевського «середньоболгарський вплив» був вивчений лише на російському матеріалі, натомість «український з цього погляду не був спеціально обслідуваний»⁵³. Цю прогалину й прагнув заповнити дослідник у своїй «Історії української літератури».

Григорія Цамблака Грушевський називає відомим проповідником, панеґіристом та аґіографом. Його творчість була доволі плідною й дуже цінною, «навіть в єпархіях великоруських, – незважаючи на церковну анафему, кинену на нього московською митрополією за те, що дав себе поставити сепаратним митрополитом проти волі царгородського патріарха і московського митрополита». Г. Цамблака Грушевський прирівнює до Кирила Туровського, «котрого дуже близько нагадують Цамблакові писання, особливо святкові проповіді»⁵⁴. Ю. Пелешенко припускає безпосередній вплив творів Туровського на Цамблака⁵⁵. Натомість М. Грушевський цю подібність пояснює «спільністю того джерела, з котрого обидва черпали, – з проповідей Івана Золотоустого та його учнів у проповідництві»⁵⁶. Відтак вчений відкидає можливість прямого впливу К. Туровського на Г. Цамблака й лише припускає можливість впливу Цамблака на українське письменство, прикладом чого є популярність його творів на російських землях. Так, в «Історії України-Руси» до-

⁴⁶ Грушевський М. Вплив чеського національного руху XIV–XV в. С. 58.

⁴⁷ Абрамович Д. Вказ. праця. С. 183.

⁴⁸ Грушевський М.С. Історія української літератури... Т. 5. Кн. 1. С. 12; Грушевський М. С. Історія України-Руси... Т. VI: Жите економічне, культурне, національне XIV–XVII в. С. 345.

⁴⁹ Пелешенко Ю.В. Українська література пізнього Середньовіччя (др. пол. XIII – XV ст.). Київ: Стилюс, 2012. С. 275.

⁵⁰ Грушевський М.С. Історія української літератури... Т. 5. Кн. 1. С. 14–15.

⁵¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси... Т. VI. С. 343.

⁵² Там само. С. 353.

⁵³ Грушевський М.С. Історія української літератури... Т. 5. Кн. 1. С. 15.

⁵⁴ Там само. С. 19.

⁵⁵ Пелешенко Ю.В. Українська література... С. 285–286.

⁵⁶ Грушевський М.С. Історія української літератури... Т. 5. Кн. 1. С. 19.

слідник вказує на малу популярність творів Цамблака⁵⁷ в Україні, однак в «Історії української літератури», навпаки, наголошує, що ми «не можемо мати сумніву в тім, що й на Україні Цамблакове вітійство цінилося, шанувалося і не лишалося без впливу»⁵⁸.

Неоднозначно Грушевський оцінює вплив ісихазму через творчість Цамблака, послідовника Теодосія Тирновського, на українське релігійне життя. Так, в «Історії української літератури» вчений зауважує, що ісихазм «мусив в більшій чи меншій мірі відбиватись у нас, і таки відбивався безсумнівно – хоча при нинішніх засобах ми не можемо встановити його розмірів і форм скільки-небудь докладно»⁵⁹. Натомість у дослідженні «З історії релігійної думки на Україні» М. Грушевський більш категорично вказує на поширення та «прищеплення» в Україні ісихазму завдяки діяльності та творчості Кипріяна та Григорія Цамблака⁶⁰. Схожих висновків доходить і сучасний український історик Василь Ульяновський, який також акцентує увагу на значному поширенні ісихазму в Україні, що відображено в творчості Івана Вишенського, Йова Княгинецького, Йова Почаївського, Ісайї Копинського та інших українських церковних авторів⁶¹.

Зауважує Грушевський і той факт, що літературна спадщина Григорія Цамблака «дуже мало простудійована, навіть не видана скільки-небудь повно. Не вияснено, що з того належить до часів побуту Цамблака на Русі, що до часів раніших, а що, може, й до пізніх»⁶².

На сьогодні постать митрополита Г. Цамблака впевнено вписана в історію та культуру України⁶³. Однак на поч. ХХ ст. період пізнього Середньовіччя лише розроблявся в українській історіографії й про Григорія Цамблака лише час від часу писали на сторінках українських наукових студій. Так, І. Франко відносив постать Цамблака одночасно до історії літератур української, болгарської та сербської⁶⁴. Однак він увів творчість митрополита й до свого плану викладів української літератури⁶⁵, а згодом присвятив певну увагу митрополиту і в «Історії української літератури»⁶⁶. Сергій Єфремов означив період пізнього Середньовіччя як час занепаду літературного життя й фактично оминув цей період в «Історії українського письменства»⁶⁷. Натомість Михайло Возняк, хоча й поділяв думку про занепад літературного життя в той час, у своїй «Історії української літератури» коротко його охарактеризував, зокрема зупинився й на творчості Григорія Цамблака⁶⁸. При цьому, якщо Франко йшов за Яцимирським, то Возняк – за Грушевським. Значною мірою в оцінці та дослідженні постаті Г. Цамблака за М. Грушевським пішла українська діаспорна історіографія⁶⁹, а також, свідомо чи несвідомо, й сучасна українська історіографія сприйняла ідеї вченого, проте його праці, як правило, згідно з «советськими традиціями», ігноруються й надалі.

Висновки

Отже, для Михайла Грушевського значення постаті Григорія Цамблака в історії України та Української Церкви полягало в тому, що його обрання митрополитом Київським на соборі єпископів у Новогрудку стало однією з ключових подій у відокремленні московської митрополії, а відповідно й утворенні окремої Київської митрополії для земель Литви й Польщі. Як зауважив Грушевський, лише з відпадинням московського фактору зміг утворитися своєрідний *modus vivendi* між міродайними чинниками у виборі й посвяченні київського митрополита: патріархатом Константинопольським, польсько-литовським уря-

⁵⁷ Грушевський М.С. Історія України-Руси... Т. VI. С. 344.

⁵⁸ Грушевський М.С. Історія української літератури... Т. 5. Кн. 1. С. 19.

⁵⁹ Там само. С. 22. Пор.: Мейендорф И.Ф. О византийском исихазме и его роли в культурном и историческом развитии Восточной Европы в XIV в. *Труды Отдела древнерусской литературы*. 1974. Т. 29. С. 295.

⁶⁰ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т.* Львів: Світ, 2014. Т. 23: Серія «Монографічні історичні праці». С. 493.

⁶¹ Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навч. посібник: У 3-х кн. Кн. 2. Сер. XV – кінець XVI ст. Київ: Либідь, 1994. С. 12, 17. Такої ж думки притримується О. Русина: Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. Київ: Альтернативи, 1998. С. 291–292.

⁶² Грушевський М.С. Історія української літератури... Т. 5, кн. 1. С. 19.

⁶³ Див., напр.: Шуміло С., Олексенко Я. Метафори-символи у творах митрополита Григорія Цамблака. *Шуміло С.М. Поетика церковної прози (X–XX ст.): збірник статей з літературознавства*. Чернівці: Вѣра і Життя, 2014. С. 83–93; Пелешенко Ю.В. Українська література... С. 254–301, 403–413; Русина О. Григорій Цамблак. *Історія України в особах: Давньоруська держава. Литовсько-польська доба*. Київ: Україна, 2012. С. 311–316; та ін.

⁶⁴ Франко І. Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер. *Франко І. Зібрання творів у 50-ти т.* Київ: Наукова думка, 1981. Т. 29: Літературно-критичні праці (1893–1895). С. 56.

⁶⁵ Франко І. [План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви]. *Франко І. Зібрання творів у 50-ти т.* Київ: Наукова думка, 1984. Т. 41: Літературно-критичні праці (1890–1910). С. 26, 53.

⁶⁶ Франко І. Історія української літератури... С. 208–213.

⁶⁷ Див.: Єфремов С.О. Історія українського письменства. Київ: Феміна, 1995.

⁶⁸ Див.: Возняк М. Історія української літератури... С. 188–190.

⁶⁹ Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ. Мюнхен, 1964. С. 46–47.

дом та Собором православних Великого князівства Литовського та Королівства Польського. Тож не випадково українсько-руські єпископи виправдовували перед патріархом поставлення на митрополита Київського і всея Русі Макарія Чорта крайньою потребою, при цьому покликалися на прецедент з обранням Г. Цамблака. Вони вчинили так, «як поступили й братія наші єпископи за в. кн. Вітовта – поставили митрополитом Г. Цамблака, – як і в правилах св. апостолів і отців написано: два або три єпископи нехай свобідно ставлять єпископа»⁷⁰. На цей раз така відповідь повністю задовольнила посланця патріарха. Відтоді традиція обрання митрополита Київського і всея Русі de facto здобула й санкцію Константинопольського патріархату.

Не вважає Грушевський Цамблака й переконаним прихильником унії, яку провадили Ягайло та Вітовт. Однак не показує його й ревним православним. У справі унії, згідно з Грушевським, Цамблак ішов у руслі політики константинопольського двору та патріархії. Тому, певним чином, його таки можна вважати попередником митрополита Ісидора як речника унії на київській кафедрі.

Приділив Грушевський певну увагу й постаті Цамблака-книжника. Обережність висновків дослідника можна пояснити лише тим, що під ту пору історія української літератури доби пізнього Середньовіччя була мало дослідженою. Грушевський намагався досліджувати літературний рух в Україні винятково на українському матеріалі, однак змушений був вдаватися до загальноєвропейського контексту. Проте досліднику таки вдалося вписати творчість Цамблака в історію української літератури та книжної культури пізнього Середньовіччя. Заслуговує на увагу й запропонований ним термін «середньоболгарський вплив» на противагу «південнослов'янському».

Микола Василенко зауважував, що з міркуваннями й зауваженнями Грушевського «можна не погоджуватися, але не можна відмовити їм у продуманості й обережності»⁷¹.

Підсумовуючи, варто наголосити, що саме М. Грушевський вперше в українській соціогуманітаристиці створив, хоча й суперечливий, але цілісний образ Г. Цамблака; окреслив його місце в історії України, Української Церкви та культури загалом, визначив проблемні місця біографії й творчості митрополита та вказав можливі напрямки подальшого, більш глибокого дослідження.

References

- Hyrych, I., Ulianovskiy, V. (1994). *Relihiia ta tserkva v zhytti y tvorchosti Mykhaila Hrushevskoho [Religion and the Church in the Life and Work of Mykhailo Hrushevskiy]. Dukhovna Ukraina (Zbirka tvoriv) – Spiritual Ukraine (collection of works)*. Kyiv, Ukraine.
- Pankova, S. (2019). *Chetvertiy tom «Istorii Ukrainy-Rusy» Mykhaila Hrushevskoho: mizh dvoma «ukrainskymy krylamy v mohutnim natsionalnim leti» [The Fourth Volume of «History of Ukraine-Rus'» by Mykhailo Hrushevskiy: between two «Ukrainian Wings in a Mighty National Flight»]. Mykhailo Hrushevskiy. Studii ta dzherela. – Mykhailo Hrushevskiy. Studios and Sources. Vol. 1. Kyiv, Ukraine.*
- Peleshenko, Yu. V. (2012). *Ukrainska literatura piznoho Serednovichchia (druha polovyna XIII–XV st.): Dzherela. Systema zhanriv. Dukhovni intentsii. Postati [Ukrainian Literature of the Late Middle Ages (the second half of the XIII – XV c.): Sources. System of Genres. Spiritual Intentions. Figures]*. Kyiv, Ukraine.
- Rusyna, O.V. (1998). *Ukraina pid tataramy i Lytvoiu [Ukraine under the Tatars and Lithuania]*. «Ukraina kriz viky». – «Ukraine through the Ages». Vol. 6. Kyiv, Ukraine.
- Rusyna, O. (2012). *Hryhorii Tsamblak [Hryhory Tsamblak]. Istoriiia Ukrainy v osobakh: Davnoruska derzhava. Lytovsko-polska doba – History of Ukraine in Persons: Ancient Rus' State. Lithuanian-Polish Era*. Kyiv, Ukraine.
- Shumilo, S., Oleksenko, Ya. (2014). *Metafory-symvoly u tvorakh mytropolity Hryhorii Tsamblaka [Metaphors-Symbols in the Works of Metropolitan Hryhory Tsamblak]*. Shumilo S.M. *Poetics of Church Prose (X–XX c.): a Collection of Articles on Literary Studies. Naukovyi almanakh «Chernihivski Afiny» – Arts Almanac «Chernihiv's Athens»*. Vol. 2. Chernihiv, Ukraine.
- Ulianovskiy, V. (1994). «Z istorii relihiinoi dumky na Ukraini» [«From the History of Religious Thought in Ukraine»]. *Dukhovna Ukraina (Zbirka tvoriv) – Spiritual Ukraine (collection of works)*. Kyiv, Ukraine.
- Ulianovskiy, V. (1994). *Istoriiia tserkvy ta relihiinoi dumky v Ukraini. Navch. posibnyk [The History of the Church and Religious Thought in Ukraine. Education Handbook]*. Vol. 2: The middle of the XV – the end of the XVI c. Kyiv, Ukraine.
- Yas, O. (2014). *Istoryk i styl. Vyznachni postati ukrainskoho istoriopysannia u svitli kulturnykh epokh (poch. XIX – 80-ti rr. XX st.): Monohrafiia [Historian and Style. Prominent Figures of Ukrainian Historiography in the Light of Cultural Epochs (beginning of the XIX – 80s of the XX c.): Monograph]*. Vol. 1. Kyiv, Ukraine.

⁷⁰ Грушевський М. С. Історія України-Руси... Т. V. С. 413.

⁷¹ Василенко М. Нова книга з давньої руської історії. Проф. М. Грушевський. Киевская Русь. Т. I. Введение. Территория и население в эпоху образования государства. Извлечено из 2-го украинского издания. 1911. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т.* Львів: Світ, 2015. Т. 46. Кн. I. С. 280.

Гордієнко Дмитро Сергійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України; провідний науковий співробітник Національного заповідника «Софія Київська» (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

Hordiienko Dmytro – Ph.D. in History, senior researcher at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeology and source studies of the NAS of Ukraine; leading researcher at the National Conservation Area «St. Sophia in Kyiv» (4 Triokhsvyatsytelska St., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: dmytro.gordiyenko@gmail.com

THE FIGURE OF METROPOLITAN HRYHORY TSAMBLAK IN THE UNDERSTANDING OF MYKHAILO HRUSHEVSKYI

The purpose of the article is to study the Ukrainian historiographical process on the study of the Ukrainian late Middle Ages, directly the creative legacy of the most outstanding Ukrainian historian Mykhailo Hrushevskiy. The following methods are used in the research: comparative, critical, systematic, methods of source analysis. The novelty of the research lies in the fact that for the first time in historiography, research of Hrushevskiy on figure and the creative heritage of Kyiv Metropolitan Hryhory Tsamblak was analyzed. Conclusions. In the vision of Mykhailo Hrushevskiy, the significance of the figure of Hryhory Tsamblak in the history of Ukraine and the Ukrainian Church is that his election as Metropolitan of Kyiv by the Synod of Bishops in Novohrudok became one of the key events in the separation of the Moscow Metropolis, and accordingly, the formation of a separate Kyiv Metropolitanate for the lands of Lithuania and Poland. Hrushevsky doesn't consider Tsamblak to be a convinced supporter of the union of the Orthodox Church with the Catholic Church. However, scholar doesn't show him even to ardent Orthodox. Hrushevsky paid some attention to the figure of Tsamblak the bookkeeper, whom he considers a representative of the «Middle Bulgarian influence» in the history of Ukrainian literature and culture. In general, Hrushevskiy created the first in Ukrainian historiography, albeit a controversial, but integral image of Hryhory Tsamblak, outlined his place in the history of Ukraine, the Ukrainian Church and culture in general.

Key words: Mykhailo Hrushevskiy, Hryhory Tsamblak, late Middle Ages, Ukrainian historiography, church history.

Дата подання: 15 липня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 27 липня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гордієнко, Д. Постаць Григорія Цамблака в осмисленні Михайла Грушевського. *Сіверянський літопис*. 2022. № 3. С. 39–47. DOI: 10.5281/zenodo.7214902.

Цитування за стандартом APA

Hordiienko, D. (2022). Postat Hryhoriia Tsamblaka v osmyslenni Mykhaila Hrushevskoho. [The figure of metropolitan Hryhory Tsamblak in the understanding of Mykhailo Hrushevskiy]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 39–47. DOI: 10.5281/zenodo.7214902.

